

مدخلی بر ابعاد اجتماعی در ارتقاء و پیشرفت جوامع بشری و شهرهای اسلامی

از دیدگاه قرآن کریم

ناهید سجادیان

دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

صفیه دامن باغ

کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

safiyeh_damanbagh@yahoo.com

هادی علیزاده

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز

تاریخ دریافت: 1393/8/22

تاریخ پذیرش: 1393/11/5

چکیده

از مهمترین ابعاد شهر در نگاه اسلامی به آن، ماهیت اجتماعی شهر است که بیانگر ویژگی‌های اجتماعی جوامع شهری در قلمرو حاکمیت دین اسلام و ارتباط آن‌ها با آموزه‌های دینی اسلامی است. در مطالعه حاضر که با رویکرد توصیفی و تحلیلی به انجام رسیده است سعی گردیده ابعاد اجتماعی شهر از نگاه قرآن کریم در جهت پیشرفت جوامع مورد ارزیابی قرار گیرد. در این راستا این ابعاد به صورت آیه به آیه از سوره‌های قرآن کریم استخراج و همراه با راهکارهای ارائه شده برای آنها آورده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مباحث اجتماعی به وفور در آیه‌های متعددی از قرآن کریم مورد اشاره و تأکید قرار گرفته است. لزوم عطف به موضوع وحدت و انسجام اجتماعی از طریق پیگیری اخلاق و کردار عالی‌ه اجتماعی، روحیات، گرایش‌ها و اعتقاداتی چون انفاق، عدالت، مشارکت، برابری و برادری، تعاون، خوشرویی و خوش اخلاقی و ... از جمله رهنمودهای قرآن کریم می‌باشد که یک چشم انداز پایدار را برای داشتن یک جامعه سرزنده ترسیم کرده است و تقویت روح اجتماعی که در آن، پیوند استوار و پایداری میان تمام گروه‌ها و طبقات جامعه شهری برقرار گردد را مورد تأکید قرار داده است. همچنین با توجه به ماهیت اسلامی شهرهای ایران، پیگیری و تحقق رهنمودهای قرآن کریم عملی خواهد بود به شرطی که خود ملزم به رعایت و تبعیت از آن‌ها باشیم. در حقیقت وحدت اجتماعی در شهرهای ایران با توجه به انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، عدالت و اعتماد اجتماعی پدیدار خواهد شد که خود برای ساختن یک شهر اسلامی با اجتماع پایدار از ارکان عمده و مورد تأکید قرآن کریم می‌باشد.

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، قرآن کریم، ابعاد اجتماعی

مقدمه

به طور کلی دیدگاه‌ها و نگرش‌ها را می‌توان به دو گروه الهی (آسمانی) و غیرالهی (مادی) تقسیم کرد. نگرش‌های الهی شامل نگرش اسلامی، مسیحیت و یهودیت و دیدگاه‌های مادی شامل کاپیتالیسم، سوسیالیسم، کمونیسم و اقتصاد مختلط و ... است (نصرآبادی، 1389: 4). در واقع هر کدام از این نگرش‌ها در مفهوم کلی آن به معنی یک نظام فکری هستند؛ یعنی مجموعه‌ای از ارزش‌ها و باورها که پدید آورنده‌ی نوعی خاص از روابط اجتماعی هستند. بر این اساس هر محیط جغرافیایی، نمادی از یک شیوه تفکر خاص یا عملکردی از یک نگرش خاص است. بر این اساس یکی از فضاهای جغرافیایی که از دیرباز، انعکاس دهنده‌ی نگرش‌های نظام‌های حاکم بوده، شهر است. در حقیقت یکی از پدیده‌های فکری، فرهنگی، هنری و ادبی انسان‌ها، پدیده شهر و شهرنشینی است که ماهیت نگرش‌های نظام حاکم تا حدود زیادی از طریق آن به نمایش گذاشته می‌شود.

در پژوهش‌های تمدن‌شناسی از علل و عامل‌های مختلفی در پیدایش تمدن‌ها نام برده شده است که عبارتند از: جامعه، قانون، خانواده، اخلاق و آداب، امنیت، حکومت، صنعت، بازرگانی، دانش، هنر، ادبیات و مهاجرت. در این میان دین نیز بی آن که در هدف و ذات خود برنامه‌ای برای تمدن‌سازی داشته باشد و آموزش آن در دستور کارش باشد در درازای تاریخ به گونه‌ای عرضی برای شکل‌گیری تمدن دست انسان را گرفته و خدمات بسیاری به انسان و جامعه انسانی ارائه کرده است، تا ارکان بسترها و زمینه‌های تمدن برای بشر فراهم آید. از جمله این ارکان که دین در ساخت آن نقش داشته و دارد عبارتند از تشکیل اجتماع و جامعه که سنگ بنا و بستر اصلی پیدایش تمدن می‌باشد. بنابراین تا اجتماع فراهم نباشد و شکل‌نگیرد و کاخ آن برافراشته نگردد هیچ عنصر تمدنی پدید نمی‌آید.

در مباحث دین پژوهی و باستان‌شناسی بسیاری کسانی که بر این باورند پیدایش دولت‌ها و پدیده شهر و شهرنشینی رهیافت آیین‌ها و دین‌هاست. احیای توجه به نقش دین در تکامل فرهنگ منجر به پیدایش دیدگاه‌های نظری جدید حتی در باستان‌شناسی تمدن‌های کاملاً تاریخی شده است. در واقع تأثیر پدیده دین در پیدایش شهرهای کهن و جدید تا حدی بوده است که برخی از محققان پدیده شهر را چون تبلور کالبدی ایده مسلط در شکل‌گیری محیط‌های زندگی انسانی تحلیل می‌کنند. در ادوار گوناگون، عوامل دینی در به هم پیوستن گروه‌های مختلف اجتماعی در سکونتگاه‌های انسانی و تمرکز دادن جمعیت و ظهور شهرها، به‌ویژه در دوره‌های قدیم بسیار مؤثر بوده است. چنانچه در بسیاری از شهرهای اولیه، قدرت اصلی در دست کاهنان شهر بود و این کاهنان با انجام دادن آیین‌های مذهبی، عوامل زیانبخش طبیعی را از جامعه شهری دور می‌کردند. در این دوره‌ها معابد از چشم‌اندازهای ویژه شهری به شمار می‌رفت و مازاد تولید، به دستور کاهنان یا در انبارهای شهر ذخیره می‌شد و به مصرف می‌رسید، یا با تولیدات سکونتگاه-

های مجاور مبادله می‌شد. بدون شک عامل مذهب از عوامل اصلی در پیدایش و توسعه شهرنشینی در دوره‌های قدیم بوده است (شکویی، 1385: 146). شاید بتوان استقرار آتشکده‌ها در مرتفع‌ترین مکان در هر شهر و به ویژه به عنوان هسته مرکزی برخی از شهرهای کهن را مؤید این نظریه درباره برخی شهرهای اسلامی به شمار آورد. این عامل در پیدایش شهرها در دوره اسلامی تأثیرگذاری بارزی داشت. به طوری که گاه وجود مقبره‌ها و مشاهد بزرگان دینی در پیدایش یک شهر مؤثر واقع می‌شد. به عنوان مثال شهرهای مقدس شیعیان، از جمله شهر نجف از نمونه‌های بارز این مورد است (یوسفی‌فر، 1389: 158).

دین اسلام به عنوان دین و سنت الهی زیست انسان‌ها و به مثابه فلسفه زندگی در همه زمان‌ها و مکان‌ها، اصول و ارزش‌هایی را برای زندگی انسان معرفی و توصیه نموده است. قلمرو و حوزه‌ی اثر این اصول و ارزش‌ها منحصر و محدود به قلمرو خاصی از زندگی انسان نمی‌شود، بلکه می‌توانند در همه ابعاد و قلمروهای زندگی، معنا و مصداق و اثر خاص خویش را داشته باشند. دستورات و قوانین فراگیر اسلام، در شکل‌گیری اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع اسلامی مؤثر بوده است؛ اما اغلب ویژگی‌های مورد توجه در تبیین و مدل‌سازی برای شهرهای اسلامی، جنبه کالبدی، اقتصادی و سیاسی دارند؛ نظیر توجه به کارکردها و شکل تکوین بازار، اهمیت مسجد و نقش‌های آن و همچنین مکان‌یابی و اهمیت استحکامات نظامی. در مقابل، بررسی ابعاد اجتماعی شهرهای اسلامی که بیانگر وضعیت همبستگی‌های اجتماعی، طبقه‌بندی اجتماعی، تشکل‌های گروهی و میزان استقلال و خودفرمانی در شهرهای اسلامی و مناسبات شهروندان (شهروندیان) با حکومت است، کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. بر این اساس در پژوهش حاضر سعی بر آن است که رهنمودهای قرآن کریم در رابطه با ابعاد اجتماعی، استخراج و تحلیل گردیده و در نهایت در رابطه با مباحث اجتماعی راهکارهایی برای شهرهای اسلامی و ایرانی ارائه گردد.

مبانی نظری پژوهش

نگرش اسلامی و مورفولوژی شهری

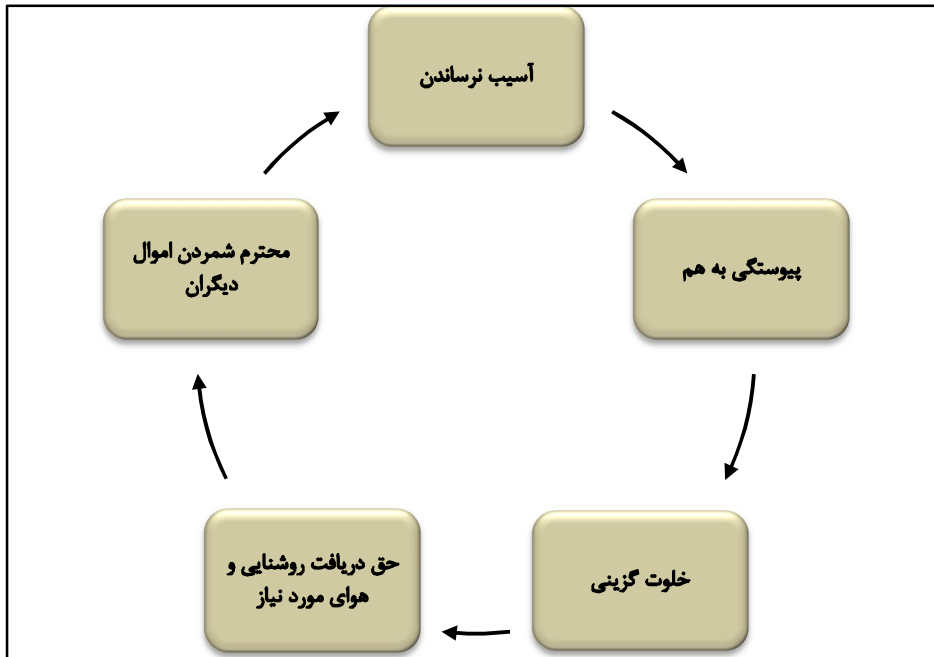
توجه اسلام به شهر و شهرنشینی و تقدس شهرها سبب شد تا بیش‌ترین رشد شهرنشینی در چهار قرن اول ظهور اسلام در کشورهای اسلامی و به ویژه کشور ایران رخ دهد. دین اسلام پس از گسترش در سرزمین‌های مختلف، به تدریج ماهیت کالبدی و اجتماعی شهرهای واقع در این محدوده را با تغییراتی برگرفته از ارزش‌های خود مواجه ساخت (کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، 1389: 4).

تا قرن‌ها بیشتر فعالیت‌های شهرهای اسلامی بر مدار یک مسجد با موقعیت مرکزی انجام می‌گرفت و مساجد به ویژه مسجد جامع به شهرهای اسلامی چهره‌ای کاملاً مشخص می‌بخشید. این نقش کانونی (مسجد جامع و بازار با محله‌هایش) همواره منشأ تحرک‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسلام

و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقه متوسط شهری بوده است. در واقع مسجد به عنوان بارزترین تجسم خارجی بینش اسلامی با کارکردها و نقش‌های متعدد، انگیزه‌ای مؤثر در تعدد و گسترش آن در تمام سرزمین‌های اسلامی شد. سه عنصر مهم معماری مساجد، یعنی مناره، محراب و منبر، همه در ارتباط مستقیم با نگرش اسلامی قرار داشتند. به تدریج پاره‌ای از نقش‌های اساسی مسجد، خود پدیده‌ساز مناظر دیگری چون مدرسه، دارالاماره، دارالقضا، دارالحکمه (کتابخانه)، دارالشفاء، رصدخانه و غیره شد. هر یک از این پدیده‌ها با ویژگی‌های ذاتی خود در پهنه‌ی گسترده‌ای از کره زمین نقش بستند و دنیای زیر پرچم اسلام، چهره بارزی از جهات گوناگون عقیدتی، فردی و اجتماعی یافت (سعیدی رضوانی، 1372: 55).

در شهر به عنوان تجلی‌گاه فعالیت‌های انسانی، مظاهر مشهودی از نقش نگرش اسلامی را می‌توان به شکل مسجد و یا "حرم ائمه"، به عنوان قلب تپنده‌ی شهرها مشاهده کرد. در بازارهای سرپوشیده به عنوان ستون فقرات شهر اسلامی، قوانین و احکام خاص اسلامی در مورد تجارت و خرید و فروش حاکم است. شکل‌گیری محلات شهری، ارگ، کاروان‌سرا، خانقاه (محل اطعام فقرا و پذیرایی تازه واردین)، سقاخانه، مؤسسات خیریه و... تنها بخشی از پدیده‌های جغرافیایی منبعت از نگرش اسلامی هستند.

در واقع مورفولوژی شهرهای اسلامی همواره از اصول و قوانین اسلامی تأثیر پذیرفته است و شکل‌یابی شهرها بعد از سال 622م. که آیین حضرت محمد(ص) در مدینه مطرح شد، شروع می‌شود. گسترش قوانین اسلامی، بعد از مدتی برخوردهای قبیله‌ای و ناحیه‌ای را از بین می‌برد و برادری و برابری اسلامی را جانشین بسیاری از برخوردها می‌کند. بدین سان قوانین اسلامی، هم در چارچوب طرح‌های شهری، مسکونی و ساختمانی است و هم با جانشین ساختن برادری اسلامی، در مورفولوژی شهری توازن ایجاد می‌کند. اصولاً همه مؤسسات و سازمان‌های اسلامی که تحت تأثیر نگرش اسلامی به وجود آمده‌اند، به همسانی و برابری انسان‌ها در دسترسی به امکانات جامعه معتقدند. به طور کلی عوامل اعتقادی و نگرشی اسلامی که در روابط اجتماعی و ساخت شهرها دخالت دارد در شکل شماره (1) نشان داده شده است.

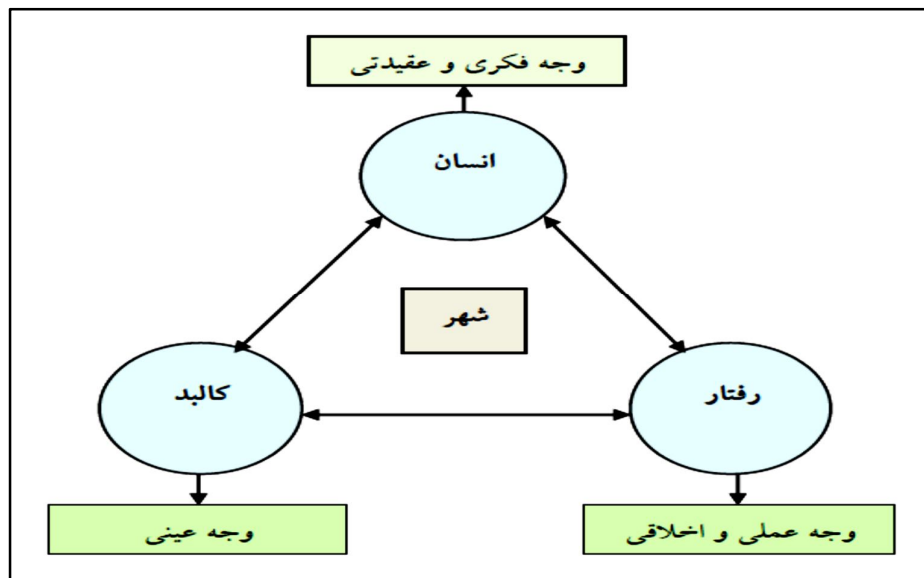
شکل شماره 1- عوامل اعتقادی و نگرشی مؤثر در روابط اجتماعی و ساخت شهرهای اسلامی (شکویی، 1385: 188)

شهر در اسلام

خداوند متعال در قرآن دو بار به شهر قسم می‌خورد: 1- "لا اقسّم بهذا البلد، و انت حل بهذا البلد؛ سوگند به این شهر، شهری که تو در آن جای داری" (سوره بلد: آیه 2-1)، 2- "و هذا البلد الامین؛ سوگند به این شهر امن" (سوره تین: آیه 3). از این منظر، شهر در جایگاه بسیار بلندی قرار گرفته که در قاموس هیچ اندیشه و مکتبی با این عظمت از آن یاد نشده است. از طرف دیگر، اندیشمندان اسلامی همواره برای رسیدن به جامعه‌ای ایده‌آل و مدینه فاضله و شهری طیب که خواسته‌های مادی و معنوی آن‌ها تأمین شود، تلاش کرده‌اند. شهر در جوامع و فرهنگ‌های مختلف، دارای تعاریف گوناگونی است. بنابراین از شهر اسلامی نیز تعاریف فراوانی ارائه گردیده است:

"شهر اسلامی نمایش فضایی شکل و ساختمان اجتماعی است که بر اساس ایده‌آل‌های اسلامی، فرم‌های ارتباطی و عناصر تزئینی خود را نیز در آن وارد کرده است. اما فراتر از مفهوم اجتماعی، اصل دیگری بر جامعه مسلمانان حاکم است و آن محدود نبودن به زمان و نداشتن جغرافیای خاص است که مفهوم امت اسلامی آن را تعریف می‌کند" (بمات، 11:1369). شهر دوران اسلامی، قبل از هر چیز یک قلعه ایمان است و از نظر سیاسی و قانون، تابع مقرراتی است که ناشی از شریعت هستند و از این رو نقش مذهبی شهر بر اهداف نظامی، اقتصادی حکومت‌های مستقر در آن شهر اولویت دارد (حبیبی، 40:1375).

مهم‌ترین عنصر و اصلی‌ترین جزء و عامل پدید آورنده شهر، انسان یا اهل شهر است که شهر، زیستگاه و مکان فعالیت‌های او می‌باشد و در دو گروه اصلی "شهروند" و "مدیرشهر" نیز قابل طبقه‌بندی است. پس از انسان، "قوانین، مقررات، آداب، شیوه‌ها، رفتار و اخلاق اهل شهر" رابطه اهل شهر و همه اجزای شهر با یکدیگر و با طبیعت و ساخته‌های انسان و هستی را در قلمروهای مختلف معنوی و مادی حیات تنظیم می‌کنند. در نهایت نیز "کالبد شهر" قرار دارد که متأثر از دو عامل دیگر و شرایط خاص محیطی، اقتصادی، فنی، علمی و هنری است". بنابراین در تعریف شهر اسلامی از ارتباط بین این سه فضا استفاده می‌شود. در واقع این نگرشی جدید در تعریف شهر اسلامی است که شهر اسلامی را شکل گرفته از اندیشه اسلامی می‌داند. از این منظر، برای ظهور شهر اسلامی، انطباق و همپوشانی سه فضا یا عنصر ضرورت دارد. این سه فضا عبارتند از: فضای فکری، فضای عینی و فضای کالبدی. در حقیقت شهر اسلامی فقط کالبد نیست و علاوه بر کالبد دو مقوله مهم دیگر نیز در تعریف شهر اسلامی و تجلی آن ایفای نقش می‌کنند. در شکل شماره (2) رابطه این سه عنصر نشان داده شده است.

شکل شماره 2- رابطه سه عنصر اصلی دخیل در ظهور شهر اسلامی (نقی‌زاده، 1387: 45)

هر کدام از تعاریف ارائه شده برای شهر و شهر اسلامی به مباحثی در ارتباط با شهر اشاره دارند. برای روشن شدن نگرش و تعریف کامل‌تر از شهر، ابتدا تمام کلمات مرتبط با شهر از قرآن کریم استخراج گردیده و سپس با استناد به همین آیات، تعریف شهر بیان شده است.

پرباربردترین و رایج‌ترین لغتی که در قرآن کریم برای تعریف یک واحد اسکان جمعی به کار رفته و معنی شهر از آن مستفاد شده، واژه "قریه" است (ابراهیمی، 1386: 17). در قرآن واژه‌های "قریه" و مشتقات آن 57 مرتبه، "المدینه" و "المدائن" 17 بار، "بلد" به چهار صورت (بلد، بلده، بلدا و البلاد) در مجموع 19 بار، کلمات "دار"، "دارهم" و "دارکم" در مجموع 32 بار و "الدیار"، "دیارکم"، "دیارنا" و "دیارهم" در مجموع 16 بار آمده است. در بعضی از آیات، شهر خاصی مورد نظر بوده است (بیان اسم خاص)، در برخی دیگر موضوع اصلی و پیام آیه به هیچ کدام از ویژگی‌های شهر ارتباط نداشته و در تعدادی دیگر از آیات به طور مستقیم به یکی از ویژگی‌های شهر و مراکز جمعیتی اشاره شده است (جدول شماره 1).

جدول شماره 1- تعداد آیات قرآن کریم که به واژه شهر اشاره کرده‌اند

ردیف	واژه‌های قرآنی	معانی برگرفته از ترجمه‌های قرآن	تعداد تکرار
1	مدینه	شهر	17
2	قریه و مشتقات آن	شهر، آبادی، دبه، قریه، ده و دیار	57
3	بلد، بلده، بلدا، البلاد	شهر	19
4	الدیار، دیارکم، دیارنا، دیارهم	خانه، سرا و شهر	16
5	دار، دارکم، دارهم	سرا، جایگاه و اقامتگاه	32

مأخذ: قرآن کریم

با تدبیر در معنی این کلمات، مشخص می‌شود که در الگوی مبانی دینی اسلام، کلمه شهر از قوانین مدون شریعت اخذ شده و هیچ ملاک کمی اعم از مساحت، ارتفاع، وسعت و جمعیت در آن لحاظ نشده است. ممکن است مکانی با جمعیت کم و داشتن ملاک‌های مد نظر قرآن، شهر محسوب شود و مکان‌هایی با میلیون‌ها جمعیت شهر محسوب نشود. علاوه بر این هنر اسلامی در نخستین گام، بین شهر و سایر مکان‌های جمعیتی تمایز قائل شده است. در واقع شهر به مکانی اطلاق می‌شود که از منظر اجتماعی دارای امنیت، رفاه و فراوانی و از منظر کالبدی واجد نظم، زیبایی، تقارن، تباین، استحکام و سازگار با طبیعت باشد. جمعیت زیاد در ارتباط مستقیم با یکدیگر و رعایت حقوق متقابل بر مبنای عدالت محوری، با تلفیق حقوق فرد و جامعه برای آبادانی در زمین و همچنین توجه به دو عنصر درون‌گرایی و برون‌گرایی شهرسازی در ارتباط مستقیم با مشخصه‌های شهر اسلامی است (صارمی و صارمی، 1390: 103). همچنین هنر اسلامی، اهمیت ویژه‌ای برای اجتماع و مسائل اجتماعی مردم قائل است. توجه ویژه به مباحث مسجد، مسجد جامع، محله، همسایه، نمازهای جماعت پنج‌گانه، نماز جمعه، حج، جهاد، تولی، نماز عید فطر و عید قربان و همچنین توجه ویژه به ازدواج نشان دهنده اهمیت مسائل اجتماعی است. این رویکرد اسلام، نقش مهمی در شکل‌گیری شهرهای بزرگ اوایل دوره اسلامی و بعد از آن تمدن اسلامی داشته است.

یکی از جامع‌ترین تعاریف شهر اسلامی به این صورت است که "هر مجتمع زیستی یا اجتماعی از انسان‌ها (کم یا زیاد) که بر اساس عدالت، آگاهی، تعادل، معرفت، امنیت، رفاه، فراوانی، پویایی، استحکام، زیبایی و روابط اجتماعی منشعب از مبانی قرآن زندگی کرده و منافع همه جانبه مردم در نظر گرفته شده باشد، شهر نامیده می‌شود".

برخی از ابعاد اجتماعی در بحث شهر و شهرنشینی اسلامی

برخی از ویژگی‌های اجتماعی شهرهای اسلامی به شرح زیر می‌باشند:

همبستگی اجتماعی

بین ساکنان شهرها برای تأمین حقوق و حفاظت از منافع خود در برابر گروه‌های متخاصم و حاکمان، همبستگی و پیوندهای اجتماعی خاصی برقرار می‌شود که ریشه‌های متنوعی دارد. وجود این پیوندها از ویژگی‌های مهم جوامع شهری است که اشتراک منافع و همانندی‌های فکری و نگرشی این پیوندها را برقرار می‌کند. شرایط اجتماع‌های مسلمان در شهرها نیز به پیدایش سطوح گوناگونی از پیوندها فرصت ظهور داده است. اهداف و منافع شغلی، اهداف عیاری، تعصب‌های محله‌ای، مذهبی و قومی از جمله مهم‌ترین محورهای پیوند ساکنان شهرها با یکدیگر بوده است. در اطراف این محورها گروه‌هایی تشکیل می‌شدند که رفتارهای خاصی را شکل می‌دادند (پوراحمد و موسوی، 1389:4).

تشکل‌های صنفی

مهم‌ترین تبلور همبستگی شهری ناشی از اشتراک منافع که ارتباط اندکی با ریشه‌های قومی، مذهبی و خانوادگی دارد، اصناف هستند. اصناف در گذشته متناسب با توان خود رابط بین حکومت و اعضای گروه خود بودند. اصناف صرف نظر از میزان استقلال در برابر حاکمان و پیگیری اهداف صنفی خود، وظایفی مانند کوشش در شناخت و آموزش اسرار حرفه قبل از پرداختن به آن، توجه به منافع و مصالح اعضای صنف، رسیدگی به مواد اولیه و توجه به بهداشت را به داشتند.

پیوستگی محله‌ای

شکل دیگر همبستگی در شهرهای اسلامی بر مبنای سکونت در محله بود. تعصب محله‌ای در شهرهای اسلامی از پیوندهای قومی، مذهبی و خاستگاه روستایی ساکنان نشأت می‌گرفت. در شهرهای سنتی ایران، نواحی مسکونی به محله‌های مختلف و مجزا تقسیم می‌شدند و افراد با علائق مشابه یا با

سوابق یکسان در محله‌های خود برای تأمین راحتی، حمایت و امنیت بیشتر گرد هم می‌آمدند. تقسیم محله‌ها بر اساس تفاوت‌هایی در زمینه قومی مذهبی، حرفه‌ای و شغلی یا خاستگاه شهری و روستایی بود (خیرآبادی، 106:1376). در شهرهای اسلامی الگوهای ارتباطی معینی وجود داشت که افراد را در جماعت‌های عرضی شهری به یکدیگر پیوند می‌دادند. این جماعت‌ها یا انجمن‌های برادری به شکل گروه‌های همسایه و اخوت‌هایی نظیر زوار و فرقه‌های صوفی و مکاتب فقهی شکل می‌گرفتند. این اخوت‌ها سبب پیوند شهر با نواحی دور افتاده شده و به پیوند مناطق نیز کمک می‌کرد (ترنر، 178:1379). ریشه مذهبی و فقهی که در نتیجه گسترش تفکرات و تفاسیر گوناگون از دین و آموزه‌های آن حاصل شد، مبنایی برای پیدایش محله‌های یکدست و منسجم از پیروان یک مذهب یا فرقه خاص در شهرها می‌شد.

یافته‌های پژوهش

از مجموعه ویژگی‌هایی که اسلام برای حیات و فعالیت انسان در زمین تبیین می‌نماید، چنین استنباط می‌شود که افعال انسان به عنوان جانشین خدا در زمین بایستی به صفات الهی متصف باشند. به این ترتیب مجموعه ویژگی‌های تأثیرگذار بر فعالیت‌های انسان، متشکل از "قوانین حاکم بر عالم وجود" و اصول توصیه شده برای حیات وی می‌باشند. همچنین جلوه‌ها و تجلیات (چشم انداز) شهر اسلامی، مشتمل بر راهبردهایی هستند که حاصل تعامل ویژگی‌های مطرح برای مبانی، ارکان، اسوه و صفات شهر اسلامی می‌باشند. به عبارت دیگر، با ملحوظ داشتن همه ویژگی‌هایی که برای مبانی و ارکان و اسوه و صفات و اجزاء اصلی شهر اسلامی متصور است و از کلام اسلامی استنباط و استخراج می‌شوند، اصول و راهبردهایی تدوین می‌شوند، که این مجموعه را می‌توان تبیین نمود و استفاده از آنها، به همراه رعایت شرایط محیطی و زمانی منجر به ظهور شهر اسلامی خواهد شد. این اصول و راهبردها را می‌توان به عنوان راهنمایی برای طراحی و ارائه شهر اسلامی در قلمروهای زمانی و مکانی و فرهنگی متفاوت ملاک عمل و مورد استفاده قرار داد. در ادامه مهم‌ترین مباحث اجتماعی مطرح شده در قرآن کریم آمده است.

نماز و عبادت بشری به درگاه ایزدی و هر آنچه که بتواند رابط انسان و آفریدگارش برای دستیابی به "حیات طیبه" و آرامش روحی و معنوی باشد، از مهم‌ترین مراتبی است که لازم است تا در "شهر متصف به صفت اسلامی" به منصفه ظهور رسد. چرا که برای مثال برگزاری آیین وحدت آفرین و معنویت بخش نماز جمعه و همچنین کارایی مساجد در گسترش برنامه‌های دینی و معنوی و ارائه تمهیدات گوناگون می‌تواند به جذب شهروندان در مساجد و افزایش همبستگی و وحدت اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی کمک نماید.

همچنین آیات قرآن کریم، نشانگر توجه ویژه اسلام به محرومیت‌زدایی و مبارزه با فقر مادی و معنوی و تلاش و تدبیر برای زدودن فاصله‌های هولناک طبقاتی و نژادی است و هرگز نمی‌پذیرد که در سویی ثروت و قدرت و امکانات در دست گروهی اندک دست به دست گردد و در طرف دیگر، فقر و محرومیت و نداشتن فرصت و عقب ماندگی و بدبختی حاکم باشد. قرآن کریم در توجه ویژه‌اش به محرومیت‌زدایی و مبارزه با فقر مادی و معنوی و تلاش برای زدودن فاصله‌های طبقاتی و ایجاد توازن و تعادل، پرداخت خمس، زکات، انفاق و صدقه را توصیه می‌کند. در جدول شمار (2) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (نماز، خمس و ...) مطرح شده در قرآن کریم نشان داده شده است.

جدول شماره 2: سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (نماز، خمس و ...) مطرح شده در قرآن کریم

نماز		خمس		زکات		انفاق		صدقه	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
بقره	۳،۱۵۸، ۲۳۸ ۲۳۹ ۴۳،۱۵۳ ' ۱۱۰،۴۵، ۲۷۷	انفال	۴۱	مائده	۱۲	قصص	۵۴	بقره	۲۷۱،۲۷۶،۳،۱ ۱۷،۱۹۶،۲۶۳، ۲۶۴ ' ۲۶۵،۲۶۶،۲۶ ۷،۲۸۰
احزاب	۵۶ ۴۲،۳۳،	حشر	۷	بقره	۳،۲۱۵،۳ ۲۶۴،۲۶۵،۲ ۶۶،۲۶۷،۱۱۰ ۲۷۷،	سجده	۱۶	آل عمران	۹۲
اعلی	۱۵	-	-	نمل	۳	بقره	۳،۱۷۷،۱۹۵،۲۱۵،۲۱۸ ' ۲۵۴،۲۶۱،۲۶۲،۲۶۷، ۲۷۴،۲۷۰	-	-
طه	۱۵،۱۳۲	-	-	روم	۳۹	آل عمران	۹۲،۱۱۷،۱۳۴	-	-
یونس	۸۷	-	-	انعام	۱۴۱	سبأ	۳۹	نساء	۱۱۴
هود	۸۷	-	-	توبه	۳۴،۷۱،۱۱	فاطر	۲۹	مجادله	۱۲
نساء	۴۳،۱۰۱، ۱۰۲،۱۰۳	-	-	کهف	۸۱	یس	۴۷	یوسف	۱۱۱
مائده	۶،۵۵،۹۱ ۱۰۶،	-	-	مریم	۳۱،۵۵	شوری	۳۷	حاقه	۴۰،۴۱،۴۲،۴۳ ' ۴۴،۴۵،۴۶،۴ ۷
انعام	۱۶۲	-	-	ذاریات	۱۹	توبه	۵۴،۵۳،۱۲۱،۹۸،۹۹	تکویر	۱۹،۲۰،۲۱،۲۵
اعراف	۲۰،۵،۳۱	-	-	معاوج	۲۴،۲۵	مائده	۶۴	بینه	۳
انفال	۳۵	-	-	اعلی	۱۴	انفال	۶۰،۴،۶۳،۷۲،۳۶،۱	احزاب	۲۲
مریم	۳۱،۵۵	-	-	مؤمنون	۴	اسراء	۲۹،۱۰۰	-	-

-	-	19	ذاریا ت	۷۸،۴۱	حج	-	-	62	فرقان
-	-	۲۴،۲۵	معارض	37،56	نور	-	-	۴۸،۴۹	طور
-	-	۳۴،۳۸،۳۹	نساء	5	لقمان	-	-	۴۱،۷۸	حج
-	-	22	رعد	7	فصلت	-	-	۱،۹	مؤمنون
-	-	31	ابراهیم	20	مزل	-	-	۵۶،۳۷	نور
-	-	75	نحل	5	بینه	-	-	3	نمل
-	-	۴۵،۳۵	حج	-	-	-	-	۱۷،۱۸،۳ 1	روم
-	-	22	نور	-	-	-	-	۵،۱۷	لقمان
-	-	67	فرقان	-	-	-	-	۲۹،۱۸	فاطر
-	-	38	محمد	-	-	-	-	38	شوری
-	-	۱۰،۷	حدید	-	-	-	-	۳۹،۴۰	ق
-	-	7	مناقصو ن	-	-	-	-	۹،۱۰	جمعه
-	-	۶،۷	طلاق	-	-	-	-	۲۲،۳۵	معارض
-	-	-	-	-	-	-	-	43	مدثر
-	-	-	-	-	-	-	-	43	قیامت
-	-	-	-	-	-	-	-	5	بینه
-	-	-	-	-	-	-	-	۴،۵،۶،۷	معاون
-	-	-	-	-	-	-	-	113	آل عمران
-	-	-	-	-	-	-	-	۷۹،۱۱۰	اسراء
-	-	-	-	-	-	-	-	۱۵،۱۶	سجده
-	-	-	-	-	-	-	-	17	ذاریات
-	-	-	-	-	-	-	-	9	زمر
-	-	-	-	-	-	-	-	۱،۶،۲۰	مزل
-	-	-	-	-	-	-	-	26	دهر
-	-	-	-	-	-	-	-	84	توبه
-	-	-	-	-	-	-	-	58	عدل

مأخذ: قرآن کریم

هدف تعاون در اسلام ایجاد احساس مشترک در مردم از طریق توجه به خدا و اعمال صالح و نیکی و همکاری متقابل در امور اجتماعی بر اساس ارزش‌های اخلاقی و اسلامی است. بر همین اساس، بسیاری از مفسرین قرآن کریم، دین اسلام را دین اجتماعی معرفی می‌کنند و چون انسان فطرتاً موجود اجتماعی است بنابراین احکام دین ضامن تعالی اجتماع صالح بشریت است تا در مسیر فطرت پاک خویش شکوفا شده به تعالی برسد. در مقابل غرور و خودپسندی است که مایه تکذیب و رویگردانی از حق می‌شود و به انسان اجازه نمی‌دهد تا در برابر حق کرنش کند و آن را بپذیرد و بر پایه آن عمل و رفتار کند، چنان که این بیماری روحی و روانی موجب می‌شود تا انسان نسبت به حقوق دیگران بی‌تفاوت شود و به خود اجازه تجاوز و تعدی به حقوق دیگران را بدهد و رفتاری ستمگرانه در پیش گیرد.

علاوه بر این تأکیدهای مکرر قرآن کریم، در خصوص امر به معروف و نهی از منکر بیانگر اهمیتی است که اسلام برای سالم سازی محیط اجتماع و مبارزه با عوامل فساد و گناه قائل شده است. اهمیت فریضه امر به معروف و نهی از منکر تا بدانجاست که سایر فرایض و دستوره‌های اسلامی در پرتو اجرای آن، بر پا داشته می‌شود و جامعه اسلامی محقق می‌گردد؛ از این رو هرگاه در جامعه‌ای این فریضه مهم به اجرا گذاشته نشود و افراد در قبال پیاده شدن این امر خطیر احساس مسئولیت نکنند مرگ آن جامعه حتمی خواهد بود. در جدول شماره (3) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (تعاون، غرور و تکبر و ...) مطرح شده در قرآن کریم آمده است.

جدول شماره 3- سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (تعاون، غرور و تکبر و ...) مطرح شده در قرآن کریم

تعاون		غرور و تکبر		تمسخر		فقیران و نیازمندان		امر به معروف و نهی از منکر	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
ذاریات	4	انعام	۹۳،۷۰،۱۱۲،۱۳۰	رعد	32	توبه	60	بقره	۱۷۸،۱۸۰،۲۲۸،۲۲۹،۲۳۰،۲۳۴،۲۳۶،۲۴۰،۲۴۱،۲۶۳،۲۶۴
نساء	24	مدثر	23	، بقره	۶۷،۲۱۲،۲۳۱،۱۴۱۵،	بقره	۱۷۷،۲۷۱،۲۷۳،۲۱۰،۸۳،۱۸۴،۲۱۰	توبه	۱۱۲،۷۱
انعام	12 8	نوح	7	انبیاء	6	ذاریات	19	اعراف	۱۵۷،۱۹۹،۱۶۵ 86،
توبه	۶۹، 71	احقاف	۲۰،۴۸،۷۵،۷۶ و 10	مائده	۵۷،۵۸	معاوج	۲۵،۲۶،۱	ال عمران	۱۰۴،۱۱۰،۱۱۴
احقاف	20	اعراف	۱۳،۱۳۳،۱۴۶،۲۲،۵ ۱،۲۰۶	انعام	۵،۱۰	ضحی	۱۰،۸،۹	هود	۷۸،۱۱۶
مائده	2	بقره	۳۴،۸۷،۲۰۶	توبه	۶۵،۶۴،۷۹،۸۲	مائده	۸۹،۹۵	حج	۴۱،۷۲
انفال	74	نساء	۱۷۲،۱۷۳،۳۶،۱۲۰	هود	۸،۳۹،۷۱	یوسف	7	لقمان	۱۷،۱۵،۱۶
-	-	یونس	۷۵،۸۳	صافا ت	۱۳،۱۴،۱۲	فصلت	11	نساء	۱۱۴،۶۳
-	-	نحل	۲۳،۲۸	انبیاء	۳۶،۱۴۱،۴۱،۲	بلد	16	احزاب	6
-	-	مومنو ن	46	مؤمنو ن	110	نساء	۶،۱۳۵،۸،۱۰،۱۲۷ 36،	ممتحنه	12
-	-	فرقان	21	روم	10	انعام	52	طلاق	۲،۶
-	-	قصص	۴،۳۹،۷۶	ص	63	کهف	۲۸،۷۹	علق	19
-	-	عنکبوت ت	39	لقمان	6	نور	۳۲،۷۹	توبه	۶۷،۷۱،۱۱۲
-	-	سبا	۳۱،۳۳،۳۵	زخرف	۳۲،۴۷	محمد	38	نور	۲۱،۱۹
-	-	صافات	35	یس	۳۰،۶۷	حج	28	عنکبوت	۲۹،۴۶
-	-	فاطر	۴۳،۵،۴۰	احقاف ف	26	مجادله	4	مائده	۶۳،۷۹،۱۰۵

۲۷،۲۵	انفال	25	قصص	۲۹،۳۴،۳۲،۳۳، ۳۰،۳۱	مطفه فین	۴۷،۴۸،۷۶،۵۶،۶۰	مؤمن	-	-
90	نحل	۲۴،۳۶	قلم	11	حجرات	۱۵،۳۸	فصلت	-	-
69	انعام	38	روم	۴۳،۶۰	نجم	31،19	دخان	-	-
44	طه	60	توبه	۱۱،۹۶،۹۵	حجر	۲۴،۱۸۵	ال عمران	-	-
18	نازعات	26	اسراء	106	کهف	37،164	اسراء	-	-
1-12،	عبس	15	فاطر	34	نحل	۳۳،۷،۱۸	لقمان	-	-
-	-	۸،۷	حشر	6	شعرا	12	احزاب	-	-
-	-	44	مدثر	33	جاثیه	35	جاثیه	-	-
-	-	8	دھر	41	فرقان	۱۴،۲۳	حدید	-	-
-	-	۱۷،۱۸	فجر	8	مجاد له	20	ملک	-	-
-	-	180	آل- عمران	۴۷،۱۴۰	نساء	6	انفطار	-	-
-	-	29	هود	-	-	5	بلد	-	-
-	-	35	احزاب	-	-	۱۷،۲۱،۲۴	نازعات	-	-
-	-	-	-	-	-	۲،۷۵،۷۴	ص	-	-
-	-	-	-	-	-	6	انفطار	-	-
-	-	-	-	-	-	39	ذاریات	-	-
-	-	-	-	-	-	9	حافه	-	-
-	-	-	-	-	-	۱۶،۱۱	مزل	-	-
-	-	-	-	-	-	۵۹،۶۰	هود	-	-
-	-	-	-	-	-	۲۳،۲۹	حجر	-	-
-	-	-	-	-	-	9	حج	-	-
-	-	-	-	-	-	32	نجم	-	-
-	-	-	-	-	-	33	قیامت	-	-
-	-	-	-	-	-	5	طارق	-	-
-	-	-	-	-	-	۶۰،۷۲	زمر	-	-

مأخذ: قرآن کریم

حقیقت تواضع آن است که انسان، با مردم بهتر از آن رفتار نماید که خود دوست دارد دیگران با او رفتار نمایند. در واقع ادب و تواضع در گفتار و رفتار، دلها را به هم نزدیک نموده و کبر و غرور را از آنها دور می‌سازد. در قرآن کریم به دو صفت ناپسند کبر و غرور به عنوان از بین برنده‌ی روابط صحیح اجتماعی اشاره گردیده، به طوری که این صفات، انسان را در توهم خودبزرگبینی نسبت به دیگران فرو برده و رابطه‌ی او را با آنان قطع می‌کند. در حقیقت، آن چه در صفات انسانی اهمیت دارد، بروز و ظهور آن در قول و فعل انسانی است. اگر این رفتار هنجاری برخاسته از یک صفت نفسانی در قول و فعل و ارتباطات اجتماعی انسان بروز کند، ارزش مضاعف می‌یابد. از این روست که در آیات قرآن کریم همواره بر جنبه

رفتاری انسان از صفت تواضع سخن به میان آمده و آن را برترین و کامل ترین صفت در میان صفات اخلاقی انسانی بر شمرده اند.

یکی از لوازم فروتنی داشتن روحیه خوشرویی و مدارا با دیگران است. فروتنی و مدارا کردن با یکدیگر هزینه های منفی جامعه را در حوزه های مختلف امنیتی، قضایی، سیاسی و... کاهش می دهد. بسیاری از هزینه های منفی و نامطلوب اجتماعی در اثر عدم رعایت فروتنی و مدارا به وجود می آید. رعایت فروتنی و مدارا در کاسته شدن از میزان پرخاشگری، درگیری، برخورد و نزاع اجتماعی و فردی جامعه تاثیر بسزایی دارد. اگر مردم در زندگی خود راه مدارا و بردباری را در پیش گیرند، بی تردید، از میزان اختلافات و منازعات اجتماعی کاسته خواهد شد. فروتنی و مدارای مردم با یکدیگر تعامل، همدلی و همبستگی را در جامعه بستر سازی می کند. اگر مردم چنان تربیت شوند که فروتنی را به عنوان متاع اساسی و ضروری زندگی خود تلقی کنند، در آن صورت سطح تعامل و همدلی اجتماعی نیز بالاتر خواهد رفت. در جدول شماره (4) سوره و آیه های مربوط به شاخص های اجتماعی (تواضع و فروتنی، کینه و خصومت و ...) مطرح شده در قرآن کریم نشان داده شده است.

جدول شماره 4- سوره و آیه های مربوط به شاخص های اجتماعی (تواضع و فروتنی، کینه و خصومت و ...) مطرح شده در قرآن کریم

تواضع و فروتنی		کینه و خصومت		بغل ورزیدن		صلح		خوشرویی و مدارا	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
اعراف	206	بقره	۲۰۴،۱۰۹	نساء	128	بقره	208	آل عمران	159
هود	23	زخرف	۱۸،۵۸	حشر	9	نساء	۹۰،۹۱،۹۴،۱۱۴، 128	عبس	1
حجر	88	حج	۱۹،۳،۸	تغابن	16	انفال	61	-	-
اسراء	۲۴،۳۷،۱ ۰۷،۱۰۹	ص	۲۱،۲۲،۶۴،۵۹	توبه	76	محمد	4	-	-
انبیاء	90،۱۹،۴۹	روم	38	-	-	حجرات	۹،۱۰	-	-
فرقان	63	آل عمران	44	-	-	بقره	208	-	-
لقمان	18	شعراء	96	-	-	-	-	-	-
قمر	7	یس	۴۹،۷۷	-	-	-	-	-	-
حدید	۲۳،۱۶	زمر	31	-	-	-	-	-	-
قلم	43	ق	29	-	-	-	-	-	-
معارج	44	یونس	28	-	-	-	-	-	-
قیامت	7	ابراهیم	۲۱،۲۲	-	-	-	-	-	-
نازعات	۹،۱۹	نحل	۸۶،۴	-	-	-	-	-	-
مؤمنون	2	سیا	۳۱،۳۳	-	-	-	-	-	-
فصلت	39	صافات	۲۷،۲۸،۲۹،۳۰،۳ ۱،۳۲	-	-	-	-	-	-
شعراء	89	مؤمن	۴۷،۵۰،۵۶	-	-	-	-	-	-
حشر	21	فصلت	۲۹،۳۴	-	-	-	-	-	-
بقره	45	مائده	۸۲،۶۴،۱۴،۹۱	-	-	-	-	-	-
احزاب	35	توبه	8	-	-	-	-	-	-

-	-	-	-	-	-	۵۳،۵۴،۳۲،۱۰۸	نساء	-	-
-	-	-	-	-	-	45	نمل	-	-
-	-	-	-	-	-	54	کهف	-	-
-	-	-	-	-	-	4	ممتحنه	-	-
-	-	-	-	-	-	43	اعراف	-	-
-	-	-	-	-	-	47	حجر	-	-
-	-	-	-	-	-	10	حشر	-	-
-	-	-	-	-	-	۳۵،۱۶	شوراء	-	-
-	-	-	-	-	-	5	فلق	-	-
-	-	-	-	-	-	15	فتح	-	-

مأخذ: قرآن کریم

همان طور که در جدول شماره (5) نیز نشان داده شده است، در قرآن کریم، در آیات متعددی به وفای به عهد تأکید شده است. بی‌گمان هر جامعه‌ای با پیوندهای استواری به هم پیوسته است که اجازه فروپاشی و واگرایی را به افراد آن جامعه نمی‌دهد. در این میان عهد و پیمان‌هایی که به شیوه‌های گوناگون میان افراد جامعه بسته می‌شود، موجبات استواری و استحکام بیش‌تر و همگرایی فزون‌تر را به افراد جامعه می‌بخشد؛ زیرا هر چه عهد و پیمان میان افراد یک جامعه افزایش یابد، همکاری و همگرایی میان افراد آن جامعه افزایش می‌یابد. از این رو می‌توان گفت که رمز پیوندهای اجتماعی را می‌بایست در عهد و پیمان‌هایی دید که در میان افراد جامعه بسته می‌شود. جامعه به این پیوندهای گوناگون استواری می‌یابد و از واگرایی و تفرقه میان افراد جامعه کاسته می‌شود. در واقع هر چه عنصر وفای به عهد در جامعه تقویت گردد، اعتماد و اطمینان افراد نسبت به یک دیگر افزایش می‌یابد. همچنین می‌توان گفت همبستگی اجتماعی، ثمره عفو و گذشت در جامعه است. نهادینه شدن فرهنگ عفو و گذشت راهی برای تقویت سرمایه‌های اجتماعی و ایجاد روابط صمیمی بین افراد است.

از طرف دیگر "غیبت" و "تهمت زدن" از جمله عواملی هستند که وحدت و انسجام انسان‌ها را در معرض خطر قرار می‌دهند و اگر جامعه‌ای به آن‌ها دچار شود مهر و محبت، یک دلی و یک رنگی، صفا و صمیمیت از آن جامعه رخت برمی‌بندد و دشمنی و کینه، جایگزین آن خواهد شد به طوری که جامعه‌ی منسجم و تک بافته، به دانه‌های زنجیر از هم گسسته مبدل خواهد شد. در جدول شماره (5) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (عهد و پیمان، تهمت و ...) مطرح شده در قرآن کریم بیان شده است.

جدول شماره 5-سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (عهد و پیمان، تهمت و ...) مطرح شده در قرآن کریم

غیبت و تجسس		عفو و بخشش		سعه صدر		تهمت		عهد و پیمان	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
حجرات	۱۸۷، ۲۸۶، ۵۲، ۱۰۹، ۱۷۸، ۱۸۷، ۲۳۷، ۲۱۹	بقره	۱۰	نساء	۱۸	حج	۲۳، ۷	احزاب	۲۳، ۷
-	-	آل عمران	۲۲	نور	۲۸	مریم	۴۹	زخرف	۴۹
-	-	نساء	۷	طلاق	۱۶	فجر	۱۱۴، ۲، ۱۲، ۸، ۱، ۴، ۷، ۱۱۱	توبه	۱۱۴، ۲، ۱۲، ۸، ۱، ۴، ۷، ۱۱۱
-	-	مائده	۶	توبه	۲۵۸	بقره	۱، ۷، ۱۲	مائده	۱، ۷، ۱۲
-	-	توبه	-	-	۴۰	انبیاء	۵۶، ۵۸، ۷۲، ۵۷	انفال	۵۶، ۵۸، ۷۲، ۵۷
-	-	شوری	-	-	۱۱۲، ۱۵۶	نساء	۱۳۸، ۱۱۲، ۱۸۳، ۷۶	آل عمران	۱۳۸، ۱۱۲، ۱۸۳، ۷۶
-	-	اعراف	-	-	۱۶، ۱۱، ۱۵، ۴، ۶، ۲۳	نور	۳۴، ۵، ۷	اسراء	۳۴، ۵، ۷
-	-	حجر	-	-	۵۸	احزاب	۸	مؤمنون	۸
-	-	زخرف	-	-	۱۲	ممتحنه	۴۰، ۶۳، ۸۳، ۸۴، ۹۳، ۱۰۰، ۱۲۴، ۸۰، ۲۷، ۱۷۷، ۵۹،	بقره	۴۰، ۶۳، ۸۳، ۸۴، ۹۳، ۱۰۰، ۱۲۴، ۸۰، ۲۷، ۱۷۷، ۵۹،
-	-	نحل	-	-	۳۵، ۴۹	شعراء	۱۵۴، ۱۵۵، ۹۰	نساء	۱۵۴، ۱۵۵، ۹۰
-	-	نور	-	-	۷۷	یوسف	۷۸، ۸۷	مریم	۷۸، ۸۷
-	-	تقاین	-	-	۲۷	نمل	۸۶، ۱۱۵	طه	۸۶، ۱۱۵
-	-	یوسف	-	-	۱۸	زمر	۱۶۹، ۱۰۲	اعراف	۱۶۹، ۱۰۲
-	-	-	-	-	۶	حجرات	۱۰	فتح	۱۰
-	-	-	-	-	-	-	۹۱، ۹۴، ۹۵	نحل	۹۱، ۹۴، ۹۵
-	-	-	-	-	-	-	۱۵۲	انعام	۱۵۲
-	-	-	-	-	-	-	۲۰، ۲۵	رعد	۲۰، ۲۵
-	-	-	-	-	-	-	۹	انبیاء	۹
-	-	-	-	-	-	-	۳۲	معارج	۳۲
-	-	-	-	-	-	-	۷	دهر	۷

مأخذ: قرآن کریم

دوستی یکی از مهم‌ترین مواردی است که به آن سفارش شده است و از وظایف مسلمین به همدیگر به شمار می‌رود. نگرش‌های مشابه افراد نسبت به اهداف و مقاصدی که برای همه آنان ارزشمند تلقی می‌شود سبب جلب آنان به یکدیگر و برقراری ارتباط می‌شود. اهمیت گروه‌ها در تاثیرگذاری بر افراد و انجام فعالیت‌هایی است که فرد به تنهایی از عهده آن بر نمی‌آید. گروه‌ها هم به هدفهای فردی و هم به هدفهای سازمانی کمک می‌نمایند. بنابراین مهم‌ترین هدف انسانها از تشکیل گروه‌ها تعامل و زیست اجتماعی است. همچنین مشورت کردن نیز، مایه‌ی الفت و پیوند مردم با یکدیگر و بالا بردن ارزش و شخصیت آنان در جامعه است و باعث همفکری و هماهنگی در مقام عمل، برقراری نوعی تفاهم و پیوند دوستانه میان افراد و بالا رفتن سطح دید اعضا دربارهی یک مسئله با شنیدن نظرات متفاوت می‌شود. بنابراین بر اهمیت

و تأکید دین مبین اسلام بر امر شور و مشورت در امور هیچ تردیدی نیست. از جمله مهم‌ترین فواید و آثار مشورت می‌توان به جلوگیری از استبداد و خودکامگی، شناسایی موارد خطا و اشتباه و اصلاح تصمیمات و اشتباهات، مشارکت مردم و دخالت دادن افراد جامعه و نظارت آنان برای اجرای قانون و تدبیر امور، افزایش مصونیت در برابر خطا و اشتباه و اطمینان خاطر مسئولین امور در اقدامات خود، رعایت و تأمین منافع و مصالح عمومی، کاهش احتمال شکست در اجرا و انجام تصمیمات، رشد عقلانی و شکوفایی استعدادها، پیدایش تفاهم و وحدت و همدلی در مقام اندیشه و عمل و جلوگیری از سوء ظن و رفع زمینه‌های بدگمانی و جلب نظر مردم اشاره کرد. بر این اساس می‌توان به اهمیت و نقش مشارکت شهروندان در اداره امور شهر و تصمیم‌گیری محلی همواره به عنوان یکی از شیوه‌های انسجام اجتماعی در شهرها تأکید کرد.

یکی دیگر از مسائلی که در زندگی انسان اهمیت فراوانی دارد، توجه به حد و حدود اموال خود و دیگران است. این مسأله از آن جهت حایز اهمیت است که امنیت اقتصادی جامعه در گرو آن است. این نکته در اسلام هم بسیار مورد توجه قرار گرفته است. از لحاظ اجتماعی و حفظ نظم عمومی نیز حفظ مال و حقوق مالی اشخاص از عوامل مهم حفظ نظم اجتماعی است که شایسته است هر سیستم حقوقی به آن توجه داشته باشد، زیرا کمتر دعوا و اختلافی را در سطح جامعه می‌توان مشاهده کرد که منشأ آن تضییع حق مالی نباشد و یا حقوق مالی در آن نقشی نداشته باشد. در جدول شماره (6) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (دوستی، حرمت مال دیگران و ...) مطرح شده در قرآن کریم نشان داده شده است.

جدول شماره 6- سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (دوستی، حرمت مال دیگران و ...) مطرح شده در قرآن کریم

دوستی و معیارهای آن		حرمت مال دیگران		مشورت		زبان و گفتار		صبر و شکیبایی	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
آل عمران	118، 119، 28، 150	توبه	34	بقره	23 3	آل عمران	41، 46	انبیاء	85، 37
توبه	16، 71، 72، 73	بقره	188	آل عمران	15 9	انعام	111	صافات	102
نساء	144، 145	نساء	2، 6، 10، 29، 61	نمل	32	نور	17	محمد	31
مائده	57-51، 81	روم	39	شوری	3 8	نمل	82	حدید	23
هود	113	انعام	152	-	-	روم	36	انعام	34
کهف	102	اسراء	34	-	-	یس	65	قصص	80، 54
انعام	152، 68	مائده	42، 62، 63	-	-	نبأ	38	ابراهیم	12، 21
شوری	9	-	-	-	-	زمر	18	عنکبوت	59
فتح	29	-	-	-	-	فصلت	33	احزاب	35
مجادله	22	-	-	-	-	نساء	148	زمر	10

۳۵،۲۴	فصلت	108	انعام	-	-	-	-	۱،۱۳،۷،۹	ممتحنه
۱۴۶،۱۴۲،۱۷،۱۲۰،۱۳۹،۱۸۶	آل عمران	۵۳،۲۸	اسراء	-	-	-	-	-	-
۶۱،۴۲،۹۶،۱۱۰،۱۲۷	نحل	62	مریم	-	-	-	-	-	-
۵۸،۶۷،۶۹،۷۲،۷۸،۸۲	کهف	44	طه	-	-	-	-	-	-
۱۳۴،۱۳۲،۱۳۰	طه	۲۴،۶	حج	-	-	-	-	-	-
45	فاطر	79	توبه	-	-	-	-	-	-
۱۴،۴۳	شوری	3	مؤمنون	-	-	-	-	-	-
14	فجر	226	شعراء	-	-	-	-	-	-
۴۴،۱۷،۶	ص	19	لقمان	-	-	-	-	-	-
۱۵۴،۱۵۶،۱۷۷،۲۴۹،۴۵،۱۵۷،۱۷ ۶،۲۵۰،۱۵۵	بقره	70	احزاب	-	-	-	-	-	-
۱۳۷،۸۷،۱۲۶،۱۲۸	اعراف	21	محمد	-	-	-	-	-	-
۴۷،۶۵،۶۶،۱۶	انفال	3	نجم	-	-	-	-	-	-
۲۲،۲۴	رعد	2	صف	-	-	-	-	-	-
35	حج	16	تغابن	-	-	-	-	-	-
111	مؤمنون	18	زمر	-	-	-	-	-	-
25	نساء	11	قلم	-	-	-	-	-	-
11	هود	1	همزه	-	-	-	-	-	-
۱۸،۸۳	یوسف			-	-	-	-	-	-
65	مریم	-	-	-	-	-	-	-	-
75	فرقان	-	-	-	-	-	-	-	-
60	روم	-	-	-	-	-	-	-	-
24	سجده	-	-	-	-	-	-	-	-
35	احقاف	-	-	-	-	-	-	-	-
5	حجرات	-	-	-	-	-	-	-	-
۱۶،۴۸	طور	-	-	-	-	-	-	-	-
5	معارج	-	-	-	-	-	-	-	-
۱۰،۱۱	مزل	-	-	-	-	-	-	-	-
7	مدثر	-	-	-	-	-	-	-	-
۱۲،۲۳	دهر	-	-	-	-	-	-	-	-
109	یونس	-	-	-	-	-	-	-	-
۴۹،۱۱۵	هود	-	-	-	-	-	-	-	-
۵۵،۷۷	مؤمن	-	-	-	-	-	-	-	-
40	ق	-	-	-	-	-	-	-	-
48	قلم	-	-	-	-	-	-	-	-
11	اسراء	-	-	-	-	-	-	-	-
59	ذاریات	-	-	-	-	-	-	-	-

مأخذ: قرآن کریم

بر اساس جدول شماره (7) از کارکردها و نقش سازنده احسان و نیکی در حوزه عمل اجتماعی می توان به احسان به عنوان عامل ایجاد صمیمیت و دوستی میان انسانها اشاره کرد که خداوند در قرآن کریم در آیه 34 سوره فصلت نیز آن را بیان می کند. بنابراین هرکس و یا هر جامعه ای بخواهد به سعادت دنیوی و

آرامش و آسایش زندگی این جهانی دست یابد می‌بایست از احسان و نیکوکاری به عنوان یکی از اسباب و عوامل آن توجه کند. خداوند از مردم می‌خواهد که حتی اگر خواهان سعادت و خوشبختی دنیوی هستند می‌بایست به احسان و نیکوکاری به عنوان عاملی از عوامل خوشبختی فرد و جامعه توجه کنند.

همچنین برخی اعمال بنیادی مانند نوع دوستی، مثبت‌نگری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، باید در سطح ارحام و جامعه اسلامی پرورش یابند. در اثر ارتباط و معاشرت با افراد، اعضای خانواده، اقوام و گروه‌های مختلف، هویت اجتماعی فرد شکل می‌گیرد و طرز برخورد وی با دیگران، رعایت حقوق آنها، تحمل افکار و عقاید مختلف، دفاع از خود، ارزش‌ها، ارحام و دیگر افراد در او سامان می‌گیرد. او اعتماد به نفس پیدا می‌کند و علاوه بر اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی خویش را استوار می‌سازد و به تدریج ناهنجاری‌های اجتماعی که بلای اجتماع است، دفع می‌شود و رابطه محبت‌گونه میان اعضای خانواده و جامعه مستحکم می‌گردد و افراد کمتر دچار خودبیگانگی می‌شوند. بنابراین می‌توان گفت هر چه روابط خانوادگی، ارحام و گروه‌های اجتماعی بیشتر شود، فرایند جامعه‌پذیری بهتر شکل خواهد گرفت. در واقع روابط و ارتباطات اجتماعی سالم، بنیاد جامعه را می‌سازد. البته در این میان نمی‌توان از آداب معاشرت غافل ماند؛ زیرا محافظت و صیانت بر آداب و رسوم اجتماعی می‌تواند دایره نفوذ اجتماعی شخص را افزایش دهد و تقویت نماید. از این رو بخشی از آموزه‌های قرآن کریم به آداب معاشرت اجتماعی اختصاص یافته است. در جدول شماره (7) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (احسان و نیکو، صله رحم و ...) مطرح شده در قرآن کریم بیان شده است.

جدول شماره 7- سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (احسان و نیکو، صله رحم و ...) مطرح شده در قرآن کریم

احسان و نیکو		صله رحم		سوء ظن		آداب معاشرت		مکر و حيله	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
نساء	۳۶،۶۲،۱۲۸،۱۴۹،۴۰، ۲۸،۷۹،۸۵	نساء	۱	فتح	۶،۱۲	نور	۲۷،۲۹،۶۲،۵۸،۴ ۸،۶۱،۶۳	نساء	۱۰۲
بقره	۱۹۵،۳،۸۳ ۱۷۸،۲۰۱،۲۴۵	بقره	۲۷	اسراء	۳۶	فرقان	۶۳	یوسف	۵۰،۵۲،۳۳،۳۴،۳۳،۲۸،۵۰، ۵۰،۶۴،۶۰،۱۰۲،۹۰،۵۹
نور	۲۲	ممتحنه	۳	حج	۳۰	انعام	۵۲،۶۸،۷۰	اعراف	۱۲۳،۱۹۴،۹۹،۱۸۳
آل عمران	۱۲۰،۱۲۲	رعد	۲۱،۲۵	نمل	۲۷	لقمان	۱۴،۱۵،۱۹	قلم	۴۵
مائده	۹۳	نحل	۹۰	حجرات	۱۲	احزاب	۲۸،۳۴،۵۳	طه	۶۹،۶۴،۶۰
ذاریات	۱۹	روم	۳۸	نور	۱۶،۱۷، ۱۲	هود	۱۱۳	طارق	۱۵،۱۶
انعام	۱۵۱	-	-	-	-	احقاف	۱۵	آل عمران	۱۲۰،۵۴
نحل	۹۰،۹۷	-	-	-	-	-	-	انعام	۱۲۴،۱۲۳
اسراء	۲۵،۲۳،۲۶،۷	-	-	-	-	حجرات	۱،۴،۳،۲،۱۰	انفال	۸،۳۰
قصص	۷۷	-	-	-	-	مجادله	۱۳-۷	یونس	۲۱

۳۳،۴۲	رعد	۶،۳	طلاق	-	-	-	-	8	عنکبوت
۷۰،۲۶	انبیاء	1-10	عیس	-	-	-	-	10	زمر
46	ابراهیم	۹،۱۰	ضحی	-	-	-	-	15	احقاف
15	حج	۱۴۰،۱۹،۱۲۸،۱۲۹، 86	نساء	-	-	-	-	31	نجم
۲۶،۱۲۷،۴۵،۴۸،۹۲	نحل	189	بقره	-	-	-	-	۶۰،۷۰	رحمن
۹۸،۴۲	صافات	17	بلد	-	-	-	-	۲،۶	طلاق
۵۰،۵۱،۷۰	نمل	-	-	-	-	-	-	14	مریم
۴۲،۴۶	طور	-	-	-	-	-	-	17	فجر
55	هود	-	-	-	-	-	-	7	مدثر
39	مرسلات	-	-	-	-	-	-	۹،۱۰	ضحی
۳۷،۲۵،۴۵	مؤمن	-	-	-	-	-	-	۱۲۸،۱۹۹،۱۳۱،۱۵۶،۱۶ 8	اعراف
2	فیل	-	-	-	-	-	-	114	هود
۱۰،۴۳	فاطر	-	-	-	-	-	-	70	فوقان
22	نوح	-	-	-	-	-	-	۵۰،۱۰۵،۸۸،۱۰۷	توبه
27	یس	-	-	-	-	-	-	۶،۱۸	رعد
35	معاذ	-	-	-	-	-	-	46	نمل
-	-	-	-	-	-	-	-	34	فصلت
-	-	-	-	-	-	-	-	۱۰۱،۷۳،۹۰	انبیاء
-	-	-	-	-	-	-	-	۶،۹	لیل
-	-	-	-	-	-	-	-	29	احزاب
-	-	-	-	-	-	-	-	۲۲،۱۴،۱۵	لقمان
-	-	-	-	-	-	-	-	113	صافات

مأخذ: قرآن کریم

یکی از ناهنجاری‌های اجتماعی، اذیت و آزار دیگران با اشاره، زبان و کردار است. از آن جایی که از نظر اسلام، جامعه از جایگاه بلند و ویژه‌ای برخوردار می‌باشد، هرگونه رفتاری که این پایگاه بزرگ انسانیت را در معرض خطر قرار دهد، به عنوان کرداری زشت، گناه و گناه جرم معرفی شده است. در واقع یکی از مسایل مهم اجتماعی، حفظ حریم افراد جامعه از سوی کسانی است که جامعه را تشکیل می‌دهند؛ زیرا این گونه است که جامعه برپا می‌ماند و همگرایی و همدلی در آن افزایش می‌یابد و انسجام اجتماعی تقویت می‌گردد. بخش بزرگی از آموزه‌های اسلام به مسایلی اختصاص دارد که این پیوندهای اجتماعی را استوار کرده و پایه‌های آن را محکم می‌کند.

همچنین از خانواده، به عنوان ریشه‌ای‌ترین نهاد اجتماعی یاد می‌شود. به طوری که ازدواج و تشکیل خانواده در سلامت، تزکیه و بقای جامعه نقش مهمی دارد و تلاش در جهت استحکام آن، زمینه را برای سلامت اخلاقی و سعادت عمومی جامعه فراهم می‌سازد. خانواده از آن رو که زیربنا و ریشه‌ی همه‌ی نهادهای اجتماعی است، قدرت‌مندترین کانون اثر گذاری و مؤثرترین مرکز برای سامان‌دهی یا نابسامانی

اجتماع و عامل تشکل و سیستم‌دهی به جامعه است. هر گونه تغییر مثبت یا منفی در خانواده، در جامعه‌ی بزرگ انسان‌ها تأثیر مستقیم و مؤثر دارد. جوامعی که در آن ارزش‌ها در خانواده متزلزل گردد، بی شک ارزش‌های اخلاقی در جامعه‌ی کلان سقوط خواهد کرد و بالاخره ریشه‌های اساسی رشد یا پس افتادگی اجتماعی، صعودها و سقوط‌ها، سامان‌داری یا نابسامانی‌های اجتماعی و ... را باید در خانواده جست و جو کرد. بر همین اساس اسلام، خانواده را مؤثرترین راه برای هر گونه تغییر و تحول در بافت فرهنگی و اجتماعی جامعه می‌داند. همچنین از بعد اجتماعی می‌توان گفت مسافرت و تفریح، حس صمیمیت و روحیه مشارکت جمعی را در بین افراد و خانواده‌ها تقویت می‌کند. در جدول شماره (8) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (برادری، اذیت و آزار، خانواده و ...) مطرح شده در قرآن کریم نشان داده شده است.

جدول شماره 8- سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (برادری، اذیت و آزار و ...) مطرح شده در قرآن کریم

مسافرت		خانواده		ازدواج		اذیت و آزار		برادری	
آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره
۱۹،۱۸	سبأ	۲۱۵،۲۷،۸۳ ، ۱۷۷،۱۲۴،۱۲ ۸،۲۲۶	بقره	8	نبأ	۱۹۶،۲۶۱، ۲۶۴،۲۶۳	بقره	178	بقره
۱۸۴،۱۸۵،۲۸۳ 273،	بقره	۳۶،۱۶،۹	نساء	۱۱،۱۰	ممتحنه	۱۱۲،۱۸۶	آل عمران	12	نساء
۴۳،۹۴،۱۰۱	نساء	۱۵۱،۱۵۲،۸۷	انعام	14	تغابن	102	نساء	31	مائده
62	کهف	۴۱،۷۵،۷۲	انفال	۳۰،۱۲	معارف	۴۸،۵۸	احزاب	۶۶،۷۳،۸ ۵،۱۵۰	اعراف
۱۳۷،۱۵۶	آل عمران	۲۳،۳۸	رعد	49	ذاریات	-	-	59	یوسف
11	انعام	90	نحل	7	واقعه	-	-	۱۲،۱۰	حجرات
101	یونس	۲۳،۲۶،۳	اسراء	۲۲،۴۸،۴۹	صافات	-	-	12	معارف
109	یوسف	54	فرقان	58	ص	-	-	۱۰،۷۱،۱۱	توبه
36	نحل	8	عنکبوت	6	زمر	-	-	41	یونس
46	حج	14	لقمان	8	مؤمن	-	-	-	-
69	نمل	۴،۶	احزاب	۱۱،۵۰	شوری	-	-	-	-
20	عنکبوت	8	مؤمن	۱۲،۷۰	زخرف	-	-	-	-
۹،۴۲	روم	23	شوری	54	دخان	-	-	-	-
44	فاطر	۱۵،۱۸	احقاف	۲۴،۲۵،۲۱،۱۹،۱۳۰،۳،۴،۶،۱۲ ۷،۲۷،۱۲	نساء	-	-	-	-
۲۱،۸۲	مؤمن	21	طور	5	مائده	-	-	-	-
1	محمد	2	حدید	۲۳۲،۲۳۴،۲۴۰،۲۳۳،۲۲۵،۲ ۳۱،۲۳۰،۲۳۶،۲۲۹،۱۸۷،۲۲۱	بقره	-	-	-	-

				۲۲۳،۲۲۸،۲۳۵،۲۵،۵۷۰					
۱۰۶،۶	مانده	۱۴،۱۵	تغابن	11	فاطر	-	-	-	-
-	-	3	کوثر	۱۳۹،۱۰۱	انعام	-	-	-	-
-	-	۳۴،۳۸،۱۴	آل عمران	۲۴،۴۰	توبه	-	-	-	-
-	-	۱۷۲،۱۷۳	اعراف	۲۳،۳۸	رعد	-	-	-	-
-	-	83	یونس	۳۶،۵۶	یس	-	-	-	-
-	-	41	یس	88	حجر	-	-	-	-
-	-	77	صافات	72	نحل	-	-	-	-
-	-	18	فاطر	6	مؤمنون	-	-	-	-
-	-	22	مجادله	۵،۲۶،۳۲،۳۳،۶۰	نور	-	-	-	-
-	-	-	-	74	فرقان	-	-	-	-
-	-	-	-	۱۶۶،۷	شعراء	-	-	-	-
-	-	-	-	21	رؤم	-	-	-	-
-	-	-	-	۴،۵۲،۵۰،۳۷،۴۹	احزاب	-	-	-	-
-	-	-	-	184	اعراف	-	-	-	-
-	-	-	-	۲،۴۵	نجم	-	-	-	-
-	-	-	-	۳۴،۳۷	کهف	-	-	-	-
-	-	-	-	36	عبس	-	-	-	-
-	-	-	-	1-7	طلاق	-	-	-	-
-	-	-	-	8	قی	-	-	-	-
-	-	-	-	52	رحمن	-	-	-	-
-	-	-	-	39	قیامت	-	-	-	-

مأخذ: قرآن کریم

عدالت در حوزه اجتماع و عدم تفاوت میان اقشار مختلف جامعه، امری است که در آیات قرآن کریم نیز مورد تأکید قرار گرفته است. این عدالت نسبت به رعایت حقوق ضعیفان بیش تر تأکید می‌شود؛ زیرا افراد ضعیف همواره حقوقشان پایمال می‌شود و این درحالی است که صاحبان زر و زور و قدرتمند حتی فراتر از حقوق خویش دریافت می‌کنند. از این روست که مراعات حقوق ضعیفان افزون بر دولت بر عموم مردم نیز واجب شده است. همین مسأله نسبت به فقیران و بینوایان نیز که از ضعف و سستی اقتصادی رنج می‌برند مورد تأکید قرار گرفته است. برای مثال خداوند در آیه 135 سوره نساء توجه به حقوق بینوایان و فقیران را خواستار می‌شود (جدول 9).

همچنین خویشاوندی و خانواده در واقعیت مکمل یکدیگرند که هر کدام باید به اعتبار دیگری درک شود. تعالیم اسلام با تأکید بر روابط خویشاوندی به دنبال حمایت از خانواده کوچک و کمک به رشد و حل مشکلات آن است. با تقویت روابط خویشاوندی، در مراتب متعدد آن، می‌توان در جهت حل مشکل

خانواده یا دست کم کاهش آن گام‌های جدی برداشت. آموزه‌های دینی که در تحکیم پایه‌های انجمن خویشاوندی کارآمدی دارد، متنوع است و در تمامی آن‌ها نفع رسانی متقابل مطرح می‌باشد. همان طور که در جدول شماره (9) نیز نشان داده شده است، خصوصیات اخلاقی راستگویی و امانتداری در آیات بسیاری مورد تأکید قرار گرفته‌اند. در واقع جلب اعتماد و اطمینان، به خصوص در همکاری‌های دسته جمعی نخستین تأثیری است که صدق و راستی از خود به جای می‌گذارد. می‌دانیم اساس زندگی انسان را کار گروهی و دسته جمعی تشکیل می‌دهد و بدون آن هیچ کار مهمی پیش نمی‌رود، ولی کار گروهی هنگامی امکان پذیر است که افراد گروه نسبت به یکدیگر اطمینان کامل داشته باشند و اعتماد و اطمینان در صورتی حاصل می‌شود که صداقت و امانتداری در میان آنها حاکم باشد. بنابراین مؤثرترین وسیله جلب اعتماد افراد و گروه‌ها در جامعه، همان راستی و امانتداری است و خطرناک‌ترین دشمن آن، دروغ است و تفاوتی در میان فعالیت‌های علمی، فرهنگی اقتصادی و... نیست. اگر در جامعه، راستگویی و امانتداری گسترش یابد، سایه رحمت «دیگر دوستی را» بر سر مردم می‌گستراند و پیوند میان افراد اجتماع را محکم‌تر می‌کند. در جدول شماره (9) سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (عدالت و برابری، خویشاوندان و...) مطرح شده در قرآن کریم آمده است.

جدول شماره 9- سوره و آیه‌های مربوط به شاخص‌های اجتماعی (عدالت و برابری، خویشاوندان و...) مطرح شده در قرآن کریم

عدالت و برابری		خویشاوندان		معیشت		امانتداری		راستگویی	
سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه	سوره	آیه
نحل	۷۶،۹۰	توبه	۸،۱۰	نحل	۱۴	احزاب	۷۱،۷۲	آل عمران	۵۲،۱۷
اسراء	۲۹،۱۱۰،۳۴،۷۱	شعراء	۱۰۱	اسراء	۱۲،۶۶	بقره	۲۸۳	نساء	۶۹،۸۷،۱۲۲،
فرقان	۶۷	مؤمن	۱۸	قصص	۷۳،۵۸	آل عمران	۷۵	ابراهیم	۴۷
لقمان	۳۲	فصلت	۳۴	روم	۴۶	نساء	۵۸،۱۲۳	احزاب	۲۲،۲۴،۸،۳۵
فاطر	۳۲	حاقه	۳۵	فاطر	۱۲	انفال	۲۷	فتح	۲۷
طلاق	۲	معاارج	۱۰،۲۴	جاثیه	۱۲	یوسف	۵۴	ذاریات	۵
بقره	۲۸۲	محمد	۳۸	جمعه	۱۱	مؤمنون	۸	یوسف	۸۸،۲۸،۸۲
نساء	۴۹،۵۸،۱۲۴،۱۳۵،۱۶۹	حدید	۷،۱۰	مزل	۲۰	معاارج	۳۲	انفال	۳۵
مائده	۸،۱۰۶	ممتحنه	۱۰	نبأ	۱۱	-	-	قصص	۳۴
انعام	۱۱۵،۱۵۲	منافقون	۱۰	اعراف	۱۰	-	-	واقعه	۵۷،۸۷
مریم	۶۱	تغابن	۱۶	حجر	۲۰	-	-	منافقون	۱۱
نمل	۶۰	طلاق	۷	طه	۱۲۴	-	-	لیل	۶
انبیاء	۴۷	-	-	زخرف	۳۲	-	-	انبیاء	۹،۳۸
مؤمنون	۶۲	-	-	-	-	-	-	شعراء	۸۴،۳۵،۱۰۱

۵۲،۴۸	یس	-	-	-	-	-	-	15	شوری
28	مؤمن	-	-	-	-	-	-	22	جائیه
۱۱۱،۳۱،۱۷۷	بقره	-	-	-	-	-	-	19	احقاف
119	مانده	-	-	-	-	-	-	9	حجرات
۱۴۶،۱۱۵	انعام	-	-	-	-	-	-	7-9	رحمن
۴۳،۱۱۹	توبه	-	-	-	-	-	-	85	اعراف
32	هود	-	-	-	-	-	-	۵۹،۶۰،۶۳،۶۵،۸۸	یوسف
64	حجر	-	-	-	-	-	-	181	شعراء
۶،۹،۶۱	نور	-	-	-	-	-	-	-	-
۴۹،۶۴،۷۱	نمل	-	-	-	-	-	-	-	-
۳،۲۹	عنکبوت	-	-	-	-	-	-	-	-
29	سبأ	-	-	-	-	-	-	-	-
36	دخان	-	-	-	-	-	-	-	-
157	صافات	-	-	-	-	-	-	-	-
25	جائیه	-	-	-	-	-	-	-	-
4	احقاف	-	-	-	-	-	-	-	-
۱۵،۱۷	حجرات	-	-	-	-	-	-	-	-
34	طور	-	-	-	-	-	-	-	-
8	حشر	-	-	-	-	-	-	-	-
6	جمعه	-	-	-	-	-	-	-	-
25	ملک	-	-	-	-	-	-	-	-
۲۲،۴۱	قلم	-	-	-	-	-	-	-	-
2	یونس	-	-	-	-	-	-	-	-
80	اسراء	-	-	-	-	-	-	-	-
۵۰،۴۱،۵۶	مریم	-	-	-	-	-	-	-	-
۳۲،۳۳	زمر	-	-	-	-	-	-	-	-
16	احقاف	-	-	-	-	-	-	-	-
21	محمد	-	-	-	-	-	-	-	-
19	حدید	-	-	-	-	-	-	-	-

مأخذ: قرآن کریم

همان طور که ملاحظه می شود ابعاد اجتماعی و جایگاه آن در نگاه قرآن کریم ضرورت توجه به این مؤلفه های ارزشمند را در شهرها گوشزد می کند. قرآن کریم این مهم را در آیه های گوناگونی در سوره های مختلف مورد تأکید قرار داده است که این امر اهمیت ابعاد اجتماعی را نشان می دهد. در جدول شماره (10) تعداد شاخص های مطرح شده در قرآن برای محیط اجتماعی شهر نشان داده شده است.

جدول شماره 10- تعداد شاخص‌های مطرح شده در قرآن برای محیط اجتماعی شهر

شاخص اجتماعی	نماز	خمس	زکات	انفاق	صدقه	فقیران و نیازمندان	امر به معروف و نهی از منکر	تعاون	غرور و تکبر	تمسخر	تواضع و فروتنی	کینه و خصومت	بغل و ورزیدن	صلح
تعداد	74	2	32	53	29	50	53	8	88	54	26	55	4	11
شاخص اجتماعی	خوشروبی و مدارا	دوستی و معیارهای آن	حرمات مال دیگران	مشورت و گفتار	زیان و کفایت	صبر و شکیبایی	عهد و پیمان	تهمت	سعه صدر	عفو و بخشش	غیبت و تجسس	آداب معاشرت	مکر و حيله	احسان و نیکی
تعداد	2	24	13	4	30	89	76	21	4	35	1	40	59	86
شاخص اجتماعی	صله رحم	سوء ظن	اذیت و آزار	ازدواج	برادری	خانواده	مسافرت	عدالت و برابری	امانتداری	راستگویی	خوشاندان	معیشت	صله رحم	سوء ظن
تعداد	7	9	12	86	15	47	28	37	10	70	15	15	7	9

مأخذ: قرآن کریم

در ادامه در جدول شماره (11) راهکارهایی که قرآن کریم، در باب مؤلفه‌های اجتماعی ارائه کرده است، آمده است. راهکارهای ارائه شده توسط قرآن کریم، عمق توجه آن را به ابعاد اجتماعی و نحوه عملی کردن این ارزش‌ها نشان می‌دهد.

جدول شماره 11- برخی از راهکارهای ارائه شده در قرآن کریم در رابطه با شاخص‌ها و مباحث اجتماعی

انفاق یکی از وظایف مهم مسلمانان است و سبب ریشه‌کنی فقر در جامعه و برقراری عدالت اجتماعی و اقتصادی می‌شود. انفاق مفهوم گسترده‌ای دارد و انفاق‌های مالی واجب و مستحب و انفاق‌های معنوی، مانند دانش‌گسترایی را دربرمی‌گیرد	از آداب انفاق آن است که هرگز منت و آزاری با آن همراه نباشد. در قرآن آمده است: «ای کسانی که ایمان آورده اید! انفاق‌های خود را با منت و آزار باطل نکنید». لازم است که انفاق فقط برای خدا و همراه با نیتی شایسته باشد. در قرآن درباره انگیزه مناسب برای انفاق آمده است که فقط برای جلب خشنودی خداوند انفاق کنید و در جای دیگری هدف از انفاق را، جلب رضای خدا، تزکیه نفس و پاک‌سازی اموال می‌داند. به یقین چنین انقافی، هم مشکلات اجتماعی را حل می‌کند و هم اثر اخلاقی ژرفی در نهاد شخص نیکوکار باقی می‌گذارد و فضیلت‌های اخلاقی را در قلب او بارور می‌سازد.	تشویق به احسان، انفاق، پرداخت زکات، رسیدگی به حال محرومان و مستضعفان و اطعام، برخی از طرح‌های قرآنی برای رفع فقر و بی‌عدالتی در جامعه است. گسترش انفاق در جامعه، نقش مهمی در گسترش امنیت و سلامت جامعه دارد، آن‌چنان که آن را از لوازم حیات اجتماعی شمرده‌اند.	از جمله چیزهایی که درباره انفاق از مؤمنان خواسته شده، این است که به کسانی انفاق کنند که سخت به آن نیازمندند و اولویت‌ها را در نظر بگیرند. در قرآن آمده است: «انفاق شما (به ویژه) برای نیازمندیانی باشد که در راه خدا در تنگنا قرار گرفته‌اند». بنابراین برای انفاق باید نیازمندان واقعی شناسایی و انفاق به صورت پنهانی باشد
قرآن دور نمودن خشنونت آمیز و طرد متکدیان و گدایان را نادرست بر	از مهمترین آثار و کارکردهای خویشاوندی، تحقق آرامش و سکونت	اسلام برای تأمین عدالت اجتماعی، هر نوع تبعیض و محرومیت را منع	قرآن کریم، برای ایجاد عدالت اجتماعی، به مسلمانان دستور می‌دهد

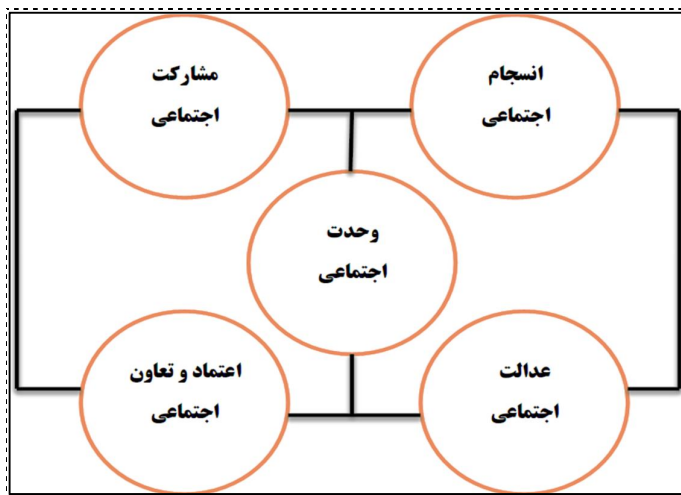
<p>که اگر بین دو طایفه، اختلافی شد و جنگی در گرفت، وظیفه دیگران است که میان آن‌ها، صلح و آشتی برقرار سازند</p> <p>مؤمنان موظف هستند در مسیر زندگی خویش در همه امور خرد و کلان، شخصی و اجتماعی، دنیوی و اخروی عدالت را مراعات کنند و از ظلم و جور و بیداد پرهیز کنند.</p> <p>از نظر خداوند اگر کسی یا جامعه‌ای بخواهد در مسیر کمالی و هدایتی خداوند قرار گیرد می‌بایست عدالت را پیشه خویش کند. به سخن دیگر عدالت و پای بندی آن در همه امور به ویژه امور اقتصادی موجب می‌شود تا افراد بلکه جوامع بشری به فرجام نیک دست یابند و آرامش و آسایش را در دنیا تجربه کنند. جامعه‌ای که خواهان دست یابی به سعادت و خوشبختی دنیوی و اخروی است باید عدالت را بنیاد و اساس رفتاری خویش قرار دهد و به ویژه در عدالت قسطی و مشهود بکوشد.</p>	<p>کرده، و همه مؤمنان را برادر هم دیگر می‌داند. اسلام، به این مطلب عنایت فراوانی دارد که روابط اجتماعی، براساس عدل باشد؛ از این رو، حقوقی برای همه افراد وضع کرده است که حق خدا، پدر و مادر، فرزند، همسر، همسایه، یتیم، فقیر و جامعه را شامل می‌شود.</p> <p>اسلام، همه افراد را در برابر قانون، مساوی می‌داند، و هرگز فرقی بین ثروتمند و فقیر، شهری و روستایی، زن و مرد، نمی‌گذارد. از دیدگاه اسلام، همه انسان‌ها از یک پدر و مادرند.</p> <p>همچنین قرآن کریم تأکید می‌کند ثروت نباید نزد گروه اندکی تجمع یابد و طبه‌ی غنی ایجاد شود.</p> <p>خداوند نگهبان عدل و درستی است. خداوند به عدل و احسان فرمان می‌دهد. به مردم فرمان می‌دهد که در برپایی عدالت کوشا باشند. در نظر خداوند عدالت از هر عمل دیگری به تقوی نزدیکتر است</p>	<p>و حمایت و امنیت برای انسان است که در آیات قرآن بدان توجه شده است. این نخستین مولفه سعادت می‌باشد که به کمک ارتباط خویشاوندی پدید می‌آید.</p> <p>خداوند برای روابط خویشاوندی آثار چندی را بیان می‌کند که همین آثار به معنای همه دارایی‌های بشر است؛ زیرا روابط خویشاوندی را عامل آرامش و آسایش می‌داند که خود همه زندگی انسانی را معنا می‌کند؛ چرا که خوشبختی در این دو کلمه آسایش و آرامش خلاصه می‌شود. به طوری که خداوند خویشاوندان را مهمترین عامل امنیت بشر معرفی می‌کند</p>	<p>می‌شمارد و از آن نهی کرده و به عنوان عملی ناپسند مذموم بر می‌شمارد. زیرا برخورد خشونت آمیز و یا فیزیکی با متکدیان بدون از میان بردن عوامل و علل اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی آن خود افزایش بحران است و جامعه را به سوی می‌کشاند که در یک آن ممکن است منفجر شود. جامعه اگر مسایل خویش را ریشه ای حل نکند و آن را به خشونت به لایه‌های زیرین و پنهان سوق دهد، روزی این معضل به گونه خطرناک تر سر باز می‌کند و آسیب های بیش تری را بر جامعه تحمیل می‌کند.</p>
---	---	--	---

منبع: یافته‌های پژوهش

ارزش‌گذاری برای مؤلفه‌های اجتماعی در شهرها در حقیقت توجه به اتحاد و انسجام اجتماعی در این مراکز تجمع انسانی است که این مبحث در دین مبین اسلام و حقیقت آشکار آن یعنی قرآن کریم به وضوح مورد اشاره و تأکید قرار گرفته است. توجه به شعار اصلی دین اسلام در مبحث اجتماعی یعنی وحدت و برابری، برادری خود نمود بازر توجه به مؤلفه‌های اجتماعی و اهمیت آنها از دیدگاه اسلام و علی‌الخصوص قرآن کریم می‌باشد که به وفور در آیه‌های آن مورد تأکید قرار گرفته است. توجه به انسجام اجتماعی، پویایی اجتماعی، مشارکت اجتماعی، تعاون، برادری و عدالت اجتماعی در مقیاس کلان در شهرها در قرآن کریم به وفور مورد تأکید قرار گرفته و دارای ارزش تلقی گردیده است. پابندی به ارزش‌های خویشاوندی، کمک به هم‌نوعان جهت مقابله با فقر و داشتن صفات و اخلاق حسنه در اجتماع شهری در مقیاس خرد نشان از توجه و تأکید اسلام و به خصوص قرآن کریم بر روابط و مناسبات اجتماعی و فردی در شهرهاست که خود مثال بارز شهر پایدار از بعد اجتماع پایدار است. چنین برداشت می‌شود که اسلام و مخصوصاً قرآن کریم یک نگاه سیستمی و از پایین به بالا در مورد پایداری شهرها از نگاه اجتماعات پویا و پایدار دارد که نگاه به آیات و راهکارهای ارائه شده چنین برداشتی را توجیه می‌کند. داشتن راهکار و اندیشه‌های کاربردی از سطح خرد تا کلان خود گویای این موضوع می‌باشد.

ارائه طرح برای شهرهای ایران

شاید بتوان به وضوح گفت که شهرهای ایرانی در خارج از قلمرو اولیه ظهور اسلامی بیشترین تأثیرات و پذیرش را جهت دریافت مفاهیم و فلسفه اسلامی داشته‌اند. از همان زمان پذیرش دین مبین اسلام این مسأله در کلیه ابعاد شهرنشینی کشور نمود داشته است. از مسائل و روابط اجتماعی گرفته تا نوع ساختار و شکل‌گیری کالبدی شهرهای اسلامی که چهره جدیدی از شهر را به اجتماعات عالی کشور بخشید است که نشان از ورود تفکر و نگرش جدیدی در آن‌ها بوده است. لزوماً انسانی‌ترین و متعالی‌ترین رهنمودها و گرایشات فکری و عملی را می‌توان در این دین مبین دریافت کرد که کمابیش شهرها و اجتماعات انسانی کشور، از این موهبت برخوردار بوده است. داشتن رویکرد اسلامی در ابعاد اجتماعی، برای شهرهای کشور مطابق موضوع پژوهش حاضر، یک موهبت بزرگ به شمار می‌آید که التزام به این قوانین الهی که چهره روشن آن در قرآن کریم ذکر شده است، خود شهرهای کشور را به سوی مدینه فاضله رهنمون خواهد ساخت. بنابراین در این راستا و با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد پژوهش بر الگوگیری از رهنمودهای قرآن کریم برای ساخت اجتماع پایدار در شهرهای اسلامی کشور است که در شکل شماره (3) آمده است.

شکل شماره 3- الگوی پیشنهادی پایداری اجتماعی در شهرهای اسلامی بر اساس رهنمودهای قرآن کریم (ترسیم: نگارندگان)

با توجه به ماهیت اسلامی شهرهای کشور، پیگیری و تحقق این ایده‌ها عملی خواهد بود به شرطی که خود ملزم به رعایت و تبعیت از رهنمودهای اسلامی در قالب قرآن کریم باشیم. در حقیقت وحدت اجتماعی در شهرهای ایران با توجه به انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، عدالت و اعتماد اجتماعی پدیدار خواهد شد که خود برای ساختن یک شهر اسلامی با اجتماع پایدار از ارکان عمده و مورد تأکید قرآن کریم می‌باشد.

نتیجه گیری

در این پژوهش، تأثیرات و گفتمان در ابعاد اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفت و همان طور که پیشتر ذکر شد، مباحث اجتماعی به وفور در آیه‌های متعددی از قرآن کریم مورد اشاره و تأکید قرار گرفته است. لزوم عطف به موضوع وحدت و انسجام اجتماعی از طریق پیگیری اخلاق و کردار عالیه اجتماعی از جمله رهنمودهای قرآن کریم برای داشتن یک جامعه پایدار در شهرهای اسلامی است. روحیات، گرایشات و اعتقاداتی چون انفاق، عدالت، مشارکت، برابری و برادری، تعاون، خوشرویی و خوش اخلاقی و ... از جمله این رهنمودهای قرآن کریم می‌باشد که یک چشم انداز پایدار را برای داشتن یک جامعه سرزنده ترسیم کرده است و تقویت روح اجتماعی که در آن، پیوند استوار و پایداری میان تمام گروه‌ها و طبقات جامعه شهری برقرار گردد، را مورد تأکید قرار داده است. در واقع در شهر اسلامی پایدار، بایستی برنامه‌ریزی اجتماعی به سوی قطع دور تسلسل فقر حرکت کند؛ زیرا در جامعه شهری کشورهای اسلامی بیشتر فقیران و طبقات کم درآمد گرفتار دور تسلسل فقر در چندین نسل‌اند. بنابراین یکی از ملزومات شهر اسلامی پایدار، وجود عدالت اجتماعی در تمام زوایای شهر است. بنابراین عدالت در امور اقتصادی، اجتماعی، حقوقی، قضایی و ... ضروری است.

یکی دیگر از ویژگی‌های اجتماعی شهرهای اسلامی که دین مبین اسلام بر آن تأکید می‌کند، وجود امنیت در شهرها می‌باشد. به طوری که یکی از مهم‌ترین بسترهای ظهور کمال انسانی را پیدایش شهر امن می‌داند. بر اساس دیدگاه اسلام، امنیت اولین و مقدم‌ترین شرط یک زندگی سالم اجتماعی است و در نبود امنیت، هیچ نعمت دیگری لذت‌بخش نیست. نعمت آرامش و امنیت پایه اصلی بهره‌گیری از نعمت‌های دیگر است. افزایش فقر و حاد شدن شکاف میان غنی و فقیر، آسیب‌های خانوادگی مانند (طلاق، کودکان و...)، کاهش احساس خوشبختی، نبود اطمینان از ثبات موقعیت اجتماعی، کاهش سطح اعتماد و عواطف مردم نسبت به یکدیگر، افزایش افراد شرور و اوباش و ... از جمله ناامنی‌های آهسته در شهرها محسوب می‌گردد. علاوه بر این، ناامنی‌هایی مانند فتنه، ظلم و ستم، حسد، کبر، دروغ، خیانت، سخن چینی، عدم رعایت حرمت مال دیگران، تهمت، غیبت، بخل، کینه، فحشا، فساد، افسردگی، خشونت و عدم امید به آینده زندگی و ... از جمله مهم‌ترین ناامنی‌ها با محوریت انسان می‌باشد. شاید بتوان گفت ریشه ناامنی‌های انسان محور، برآمده از نابرابری‌ها اجتماعی و عدم وجود نظم نهادی و اجتماعی است. این گونه ناامنی‌ها در فضاهای عمومی و خصوصی شهرها بسیار ناامن‌کننده‌تر ناامنی‌های حادث شده از عوامل طبیعی است. متأسفانه این بخش از ناامنی‌ها علاوه بر اثرات مخرب در زندگی انسان مسبب بلایا نیز هستند، اما در مطالعات و برنامه‌ریزی شهری کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند.

در حقیقت در شهر متصف به صفت اسلامی، می‌بایستی فضایل انسانی مانند عدالت، مکارم اخلاق، صداقت، بردباری، سخاوت، علم و فرزانیگی، امنیت و آسایش و به طور کلی همه سجایای انسانی در آن موج بزند و البته در نگاه به کالبد نیز هرگز از این فضیلت‌ها غفلت نکند به طوری که فضاها به گونه‌ای ساخته شوند که برای انسان فضیلتی به همراه داشته باشند. بر این اساس، شهر اسلامی باید بر مبنای نظم، کمال، استحکام، زیبایی، پاکیزگی، امنیت، حقوق متقابل، پرهیز از اسراف، لطافت، مهربانی، رعایت حقوق همسایگی و مواردی از این قبیل در نحوه تعامل انسان و محیط پیرامون آن تعریف شود.

پیشنهادها

با نگاهی به ساختار مذهبی کشور و در بستر روحیه دین‌گرایی و دین‌ورزی ساکنین شهر، می‌توان ارزش‌های دینی و مذهبی را به عنوان یکی از عوامل ایجاد انگیزه مردم به شمار آورد که استفاده از آن‌ها می‌تواند بر ارتقاء و کارآمدی مباحث اجتماعی مؤثر باشد.

برپایی نماز یکی از مباحث اجتماعی است که در آیات قرآن کریم بسیار مورد تأکید قرار گرفته است، بنابراین برپایی نماز جماعت در سطح مساجد محلی می‌تواند به عنوان عاملی مهم در بهبود مؤلفه‌هایی مانند انسجام اجتماعی و مشارکت عمومی قلمداد شود. همچنین مساجد محله علاوه بر بعد معنوی (برپایی نماز) می‌توانند به عنوان محلی برای شکل‌گیری نهادهای محله‌ای برای اداره امور محله‌ای به شمار روند و به عنوان اهرم‌های حمایتی برای تحقق اهدافی مانند مشارکت‌پذیری مردم در سطح محله در نظر گرفته شوند.

بر اساس رهنمودهای قرآن کریم برای رهایی از مساله تکدی‌گری و گدایی پیشنهاد می‌شود که نیازهای نیازمندان و بی‌نوایان از سوی جامعه اسلامی تامین گردد و راهی برای پیش‌گیری این معضل ایجاد و فراهم گردد.

منابع

- 1- ابراهیمی، محمدحسن (1386)، سلسله مراتب شهری و سنجش‌های کیفی در قرآن، نشریه هویت شهر، سال اول، شماره 1، صص 15-25.
- 2- بemat، نجم‌الدین (1369)، شهر اسلامی، ترجمه محمد حسین حلیمی و منیژه اسلامبولی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
- 3- پوراحمد، احمد، موسوی، سیروس (1389)، ماهیت اجتماعی شهرهای اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره دوم.
- 4- ترنر، برایان (1379)، ماکس وبر و اسلام، ترجمه سعید وصالی، نشر مرکز، تهران.
- 5- حبیبی، سیدمحسن (1375)، از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- 6- خیرآبادی، مسعود (1376)، شهرهای ایران، ترجمه حسین حاتمی نژاد و عزت الله مافی، انتشارات نیکا، مشهد.
- 7- سعیدی رضوانی، عباس (1372)، بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ دوم.
- 8- شکویی، حسین (1385)، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری جلد اول، انتشارات سمت، چاپ نهم.
- 9- صارمی، حمیدرضا، صارمی، مسعود (1389)، عوامل پیدایش ناامنی در شهرها از منظر اسلام، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال اول، شماره 1.
- 10- صارمی، حمیدرضا، صارمی، مسعود (1390)، تحلیل جایگاه شهر و زیبایی در هنر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهرهای ایرانی اسلامی، شماره چهارم.
- 11- کلانتری خلیل آباد، حسین، صالحی، سیداحمد، رستمی، قهرمان (1389)، نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال اول، شماره 1، صص 15-33.
- 12- نصرآبادی، اسماعیل (1389)، جغرافیا و ایدئولوژی توحیدی، مجله رشد و آموزش جغرافیا، دوره بیست و چهارم، شماره 4.
- 13- نقی‌زاده، محمد (1387)، شهر و معماری اسلامی، تهران، انتشارات مانی.
- 14- یوسفی‌فر، شهرام (1389)، الگوهای پیدایش شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران، مجله تاریخ ایران، سال پنجم، شماره 64.